

Лабораторія порівняльного літературознавства при секції теорії та історії світової літератури Чернівецького університету підготувала до друку "Lexicon загального та порівняльного літературознавства" (головний редактор – професор А.Р.Волков. Для того, аби прискорити знайомство наукової громадськості з матеріалами Lexiconu, редколегія вважає доцільним друкувати деякі словарні статті українських компаративістів з важливих питань порівняльного літературознавства.

І.І.Горбачевська

Чернівецький університет

АРТУРІАНА

Артуріана — леґенди, перекази про короля Артура та їх художні переробки. Своїм корінням артуріана сягає кельтської міфології, фольклору і водночас відображає специфічне англійське поняття "The Matter of Britain", що означає "Справа Британії" або "Суть Британії". В центрі артуріани стоїть леґендарний кельтський король Артур та лицарі його Круглого Стола.

Кельтська культура та історія залишили дуже мало слідів у писемних пам'ятках через заборону друїдів записувати знання, тому зараз важко відмежувати історичні факти від фольклорно-леґендарного матеріалу. Вважається, що реально-історичний Артур (воєначальник, римлянин або кельт, що одержав римське виховання), відігравав значну роль у боротьбі бриттів проти саксів, які в V-VI ст. завоювали Англію.

Перше писемне свідчення про Артура зустрічається в "Історії Британії" валлійського ченця Неннія (бл. 796). Артур зображений як воєначальник, що стоїть вище від королів. З його іменем пов'язують вирішальну битву біля гори Бадон. Імовірна поява в Уельсі такої особистості, як Артур, стала своєрідним каталізатором для формування ідеалізованого образу національного героя, навколо якого починають гуртуватися герої його майбутнього двору. Поступово леґенда вийшла за межі кельтських земель, чому сприяло завоювання Англії французько-нормандським герцогом Вільгельмом, який 1066 р. став королем. У зв'язку з цим змінився англо-французький білінгвізм, посилились культурні зв'язки з континентальною Європою, почалась політизація артуріани залежно від приналежності автора до того чи іншого табору.

Вперше цілісний сюжет про Артура з'являється в "Історії королів Британії" (близько 1130-1139 рр.) Ґальфріда Монмутського. Артур зображений там як король, що об'єднує кельтсько-британську державу. Він перемагає саксів, має намір завоювати Римську імперію. Скориставшись відсутністю короля, його небіж Мордред захоплює

владу в державі і королеву Ґеневір. Король повертається, під час двобою Мордред гине, а смертельно враженого Артура феї перевозять на острів Авалон.

Подальшого розвитку і збагачення мотивом Круглого Стола артурівський сюжет набуває у Васа, який створив на основі "Історії" Ґальфріда франкомовну віршовану хроніку "Роман про Брута" (до 1155). Хроніка Васа в основному зберігає сюжетний матеріал Ґальфріда, однак у викладі подій відчувається куртуазно-лицарська стилізація. Хроніка слугувала піднесенню молодій династії Плантаґенетів. Історія появи Круглого Стола, що лише окреслена у Васа, дістала розробку в "Бруті" (бл 1190), який переклав хроніку англійською мовою. Поряд з Артуром Круглий Стіл став центральним, стрижневим образом, що поєднує розрізнені сюжети.

Своєрідне продовження артуріана дістала у французьких лицарських романах Кретьєна де Труа і Роберта де Борона: з Артуром пов'язуються сюжети про лицарів (Парсевалья, Ланселота), які відправляються на звершення героїчних подвигів з резиденції короля в Камелоті. В дусі Кретьєна і Роберта створюються численні продовження, доповнення, переробки сюжетів, які в сукупності складають одну з основних літературних течій у французькій літературі XIII ст., а "Персеваль" (1191-1225) — це перший прозовий роман французької літератури.

Значний інтерес являє легенда про майбутнє повернення Артура після його одужання на острові Авалон, що бере початок в кельтській міфології. Водночас вона є своєрідною реакцією бриттів, які протестували проти нашествия англо-саксів, а пізніше й нормандського завоювання. Ставлення до цієї легенди у середньовічних авторів було неоднозначним і відображало їх політичні погляди. Так, Ґальфрід, що шукав покровительства вищої нормандського вельможества, навмисне замовчує майбутнє повернення короля Артура. В той же час чернець Лайамон в "Бруті" прямо говорить устами Артура і через пророцтва чарівника Мерліна про майбутнє повернення короля. Французький Кретьєн де Труа не цікавить майбутня доля короля Артура та його держави, він розробляє сюжетні відгалуження артуріани пов'язані з Ланселотом, Івейном та ін. Одночасно з'являється роман Етьєна де Руєна "Draco Normannicus" (1170), в якому автор відверто знущається з ідеї майбутнього повернення Артура. Це дозволяє стверджувати, що вже за Середньовіччя навколо артуріани точилася політична боротьба, котра відкривала шлях для подальшої трансформації сюжетно-образного матеріалу.

Чимало популярних артурівських сюжетів у німецькій літературі, наприклад, у творчості Гартмана фон Ауе, Вольфрама фон Ешенбаха, Ґотфріда Страсбурзького, хоча сюжет про Ланселота не знайшов у

Німеччині яскравого поетичного втілення. Італійська література приходить до артуріани через французьке посередництво, переосмисливши її через перекази про Карла Великого. Виникає своєрідний сюжет, в якому Круглому Столу короля Артура протиставлений більш ранній Круглий Стіл його батька Утера Пендрагона, де показано передусім діяння батька Трістана Меліадуса. Перший італійський артурівський роман — “Меліадус” (біля 1275) Рустичано да Піза, в якому вже наявне розділення на “Старий стіл” і “Новий стіл”.

Італійська артуріана трактувала коло артурівських сюжетів як своєрідний спадок карлівських сюжетів; мечі Карла та його паладинів переходять до Артура і його лицарів. Зближення двох величних епічних циклів ще більше посилилося в добу Відродження в поезії Боярдо та Аріосто.

В Іспанії артуріана представлена перекладами французьких джерел. Самостійного розвитку вона не дістала.

Серед середньовічних творів артуріани варто виділити “Вульґату” (1215-1230) — прозовий роман, який називають “біблією літературної артуріани”. Це — зведення сюжетів, що пов'язані з іменем короля Артура і “Справою Британії”. Тут поєднано сюжетно-тематичні відгалуження артуріани: 1. Рання історія Грааля — про те, як він був привезений до Британії; 2. Історія Мерліна і початок кар'єри Артура; 3. Пригоди Ланселота й інших лицарів Круглого стола; 4. Пошуки Святого Грааля і як Галахад знайшов його; 5. Смерть короля Артура. Одним з найоригінальніших творів є присвячена Ланселоту третя частина. Роман оповідає про народження героя, його виховання феєю Вівіанюю, посвячення в лицарі при дворі короля Артура, любов до королеви Гінієври, лицарські мандри і марні пошуки Грааля. Образ Артура відходить на другий план, поступаючись в активності новому героєві — Ланселоту. Роман про пошуки Святого Грааля просякнутий християнським містицизмом. Грааль таємниче з'являється перед лицарями Круглого Стола і відразу ж зникає. 150 найкращих лицарів відправляються на пошуки святині, серед них небіж короля Гавейн і лицар Ланселот, яким за їхню гріховність не судилося здобути Грааль. Тільки син Ланселота Галахад і безстрашний Персеваль досягають замку Грааля, їхня чистота і благочестя — запорука перемоги. Заключна частина оповідає про зіткнення Артура з зухвалим Мордредом та їхню загибель. Зі смертю короля гине і створена ним ідеальна держава.

Вже за Середньовіччя сюжет про Артура вийшов за межі національної літератури і набув зонального європейського характеру. Він активно функціонує в Англії, Франції та низці інших країн. Це дозволяє говорити, що вже в цей час почався процес інтернаціоналізації сюжету

і він перейшов у розряд традиційних сюжетів. "Історію" Гальфріда можна вважати протосюжетом артуріани, тобто літературною схемою, на яку орієнтувались автори пізніших епох. У процесі функціонування сюжету артуріана зазнала відчутних змін: розширився і ускладнився сюжет, зросло число персонажів. "Канонізація" артуріани була здійснена в епопеї Т.Мелорі "Смерть Артура" (бл. 1469), яку можна вважати сюжетом-зразком для подальшого її розвитку. При порівнянні розвитку сюжету в Гальфріда і Мелорі слід відзначити розгалуження, подієве розширення сюжету. Розвиток центральної лінії розірвано описом пригод багатьох лицарів. Хоча майже кожен з цих епізодів може сприйматися як самостійне сюжетне ціле, в той же час вони пов'язані з центральною сюжетною лінією Артура або участю в його діяннях підданих короля, або місцем дії в Камелоті. Крім того, змінився характер основного конфлікту. Якщо у Гальфріда в конфлікті Артур — Гінієвра — Мордред боротьба точиться тільки за владу, а тому має зовнішній антагоністичний характер, то у Мелорі він змінюється міжособистісним конфліктом Артур — Гінієвра — Ланселот, вирішується на широкому соціально-політичному фоні кризи й занепаду лицарського суспільства.

Трансформація сюжету спричинила зміну функціональності головних героїв. У Мелорі Артур відіграє активну сюжетотвірну роль лише в перших частинах епопеї, де автор іде шляхом, прокладеним Гальфрідом. Зберігається ідеалізація, гіперболізація, героїзація образу короля, підкреслюється його войовничість. Однак з появою Ланселота (як і в "Вульгаті") функціональна активність Артура різко знижується. Як відзначає Е.Френцель, Артур є втіленням свого двору, символом лицарської честі, взірцевою фігурою, що впливає на інші, але образ поступово закосніває і стає непорушним, статичним. Він втілює ідеал, до якого інші дієво прагнуть. Він володіє королівством і королевою, в той час як інші повинні здобути собі аналогічні блага в подвигах і пригодах. Так, лицарі Ерек, Івейн, Персеваль і Ланселот стають носіями дії, а він — постаттю другого плану.

Міфологічна першооснова, на яку первинно спиралась артуріана, майже повністю загубилась в розгалуженому сюжеті. А.Михайлов пише, що в цьому процесі "найсуттєвіше — це поступове зникнення з "бретонського циклу" кельтської міфології, що лежить у його основі. Світ артурівських легенд саме набував міфологічних рис. Камелот, Круглий стіл, лицарське братство, пошуки Грааля ставали новими міфологемами.

Звернення до артуріани в XVI-XVIII ст. мали спорадичний характер і не залишили видатних пам'яток. Відродження інтересу до короля Артура та його оточення почалось після нової публікації "Смерті Артура" Мелорі на початку XIX ст. Найвидатнішим твором цього часу є

“Королівські ідилії” А.Теннісона (1859-1888). Це цикл з 11 великих поем, який зображує розквіт Круглого стола і поступову втрату ілюзій унаслідок розповсюдження гріха і неспроможність Артура. Епопея Мелорі стає найщедрішим джерелом на прокладеному Теннісоном шляху. Яскравим прикладом є поема Морріса “Захист Гінієври” (1858). Поворотним пунктом в історії артуріани став роман М.Твена “Янкі при дворі короля Артура” (1889). Використавши прийом часового перенесення, Твен зміг водночас критично поглянути і на артурівський світ і на досягнення сучасної цивілізації. Це, мабуть, перший приклад продуктивної трансформації артуріани, що відкрив шлях для майбутніх, не менш сміливих, трансформацій даного традиційного сюжетно-образного матеріалу. Позаяк у літературі ХХ ст. з’явилася низка творів за мотивами Твена (наприклад, “Янкі при дворі короля Артура” німецького письменника К.Гаммеля, “Нові пригоди Янкі при дворі короля Артура” М.Рощіна), можна говорити про те, що “Янкі” Твена взяли на себе функцію сюжетно-посередника в розвитку артуріани.

На початку ХХ ст. в артуріані домінували поезія і драма і тільки після 1-ої світової війни з’явилися романи, а найзначніші з них вийшли в світ вже після 2-ої світової війни.

Поетичну традицію продовжив Е.А.Робінсон, який створив за мотивами Мелорі артурівський епос у трьох частинах “Мерлін” (1917), “Ланселот” (1920), “Тристрам” (1927). Ці твори пройняті відчуттями втрати перед невідворотним ликом фатуму.

Серед драматичних творів виділяється п’єса Ж.Кокто “Лицарі Круглого стола” (1927). В центрі уваги тут історія Ланселота і королеви, їхнього багатолітнього обману. Йому ж належить кіносценарій “Вічне повернення”. Світ реальності втручається і руйнує артурівську ілюзорну гармонію і щастя. В мюзиклі “Камелот” (1960) Ф.Лева і А.Лернера Артур також бачить себе в фіналі серед руйновищ своєї справи. Передчуття катастрофи, загибелі акцентується в артуріані ХХ ст.

Найвизначнішою і найцікавішою є прозова артуріана ХХ ст. Х.Томпсон в праці “Повернення з Авалона: дослідження артурівських легенд в сучасній художній літературі” виділяє: перекази, реалістичні романи, історичні романи і фентезі. До другої групи він залічує твори, в яких артурівські первні введені в сучасне оточення. Так, історія кохання Тристана та Ізольди надихнула польську письменницю М.Кунцевич на створення роману “Тристан-1946” (1974). Пошуки Грааля лягли в основу містичного роману Д.К.Повіс “Гластонберійський роман” (1933). Алюзіями артуріани насичений роман У.Пресі “Ланселот” (1978).

Найчастіше історичні романи апелюють до Темних часів правління Артура та англо-саксонського нашестя. Багатотомові романи

В.Каннінґа та М.Стюарт присвячені функції долі в історії піднесення і падіння артурівського королівства.

Серед науково-фантастичних романів виділяється "Дзеркало Мерліна" (1975) А.Нортон. Автор говорить про споконвічну боротьбу добра і зла, що тягнеться з далекого минулого в неоглядне майбутнє. В романі переплітаються долі Артура, Мерліна, всієї земної та вселенської цивілізації.

Найчисленнішою є група романів-фентезі, в яких артурівські легенди вводяться в сучасне оточення або через пошуки Грааля, або через звільнення Мерліна, колись зачарованого дівою Німує, або шляхом перетворення Мерліна, Артура і Феї Моргани на безсмертних і т.д. Найвдалішою з героїчних фентезі можна вважати тетралогію Т.Х.Вайта "Король в минулому і майбутньому" (1958), яка відображає всю історію короля Артура.

Привертає увагу твір Дж.Стейнбека "Діяння короля Артура і його доблесних лицарів" (1976). Почавши з перекладу Мелорі сучасною мовою, американський письменник перейшов до переказу, а потім і до дописування того, що було закладено в першоджерелі.

Оригінальне екзистенціалістське пародійно-іронічне трактування артуріани дав Т.Берґер "Артур-король" (1978). Його герої одвічно приречені: Ланселот — бути непереможеним героєм, Артур — королем, прикутим до свого трону і Круглого Стола, Гінієвра — кохати Ланселота і вічно зрікатися його заради Артура.

Крім літератури, артуріана знайшла відображення і в інших видах мистецтва, наприклад, в образотворчому мистецтві — від найбільш ранніх книжкових мініатюр, середньовічних ґравюр, фресок і картин прерафаелітів (Д.Ґ.Россетті, Дж.В.Гант, Стефенс, Вулнер) — до малюнків і графіки Ґ.Доре, О.Бердслі і сучасних художників-ілюстраторів. В XIX-XX ст. на артурівські сюжети було написано більше тридцяти опер, серед яких особливо видляються музичні драми Р.Ваґнера ("Трістан та Ізольда", "Парціфаль", "Лоенґрін"). Артуріани присвячені популярні мюзикли, наприклад, написаний за романом Вайта "Камелот" Лева та Лернера, що з успіхом йшов у 60-ті рр. на Бродвеї, музичні інтерпретації роману Твена Р.Роджерса і Л.Харта (1927) та Б.Кросбі (1949). Віддав данину артуріани кінематограф, починаючи від перших екранізацій початку століття (К.Портер "Парціфаль", 1904), — до одного з найкращих фільмів Бормана "Ескалібур" (1981).

Артурівська традиція продовжує розвиватися, художньо удосконалюватися, освоювати нові жанри. Справедливо залишається крилата формула про Артура: "Король у минулому і майбутньому". І в наші дні артуріана не втратила життєздатності.

Summary

The article "Arthurian Literature" is dedicated to the history of forming, development and transformation of arthuriane plot-image material. It includes all period from medieval up to XX-th century.

© І.І. Горбачевська, 2000